

ЗА ЕДНА СПЕЦИФИЧНА УПОТРЕБА НА ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Задача на настоящото изследване е да се очертае същността на една от специфичните прояви на показателните думи, а именно преносната им употреба.

Спецификата на езиковото явление се установява чрез наблюдение върху механизмите, с помощта на които се осъществява преносимостта при показателните думи.

Наблюденията се провеждат върху спонтанна разговорна реч поради очакването, че нейната неподготвеност, непринуденост и пряка вграденост в ситуацията ще позволят реализирането на най-голям и разнообразен брой появи на показателните думи във функцията на други местоименни думи или местоименни изрази.

В първичната си употреба показателните думи могат да се представят като думи, обобщаващи даден факт, причислявайки го към най-общ клас представи; указващи определен обект от извънезиковата реалност; означаващи близост или далечност спрямо говорещия.

При промяна в значението им релевантен се оказва признакът "категорематичност". На основата на този признак се осъществява появата на показателни думи с някакво друго значение, различно от първичното им.

Като типичен пример за подобен тип употреба може да се посочи местоименното наречие там.

В пряката си употреба показателното местоименно наречие се съотнася с място извън мястото на говорене, с обект в рамките на мястото на говорене, с обект извън мястото на говорене, определяни от гледна точка на говорещия.

В преносната си употреба там назовава действия, предмети, лица, нелица, количество, време. Например:

/1/ - Утре Данчо има изпит по Нова българска литература.

- О, той скъсан ли е там.

Изпълването на показателните думи с конкретно денотативно съдържание се осъществява по два начина: а/ чрез вътрешнотекстовата семантизация, при която показателната дума се семантизира в рамките на текста, подавайки информация, носена от неместоименен израз, назован в предходния или следходния текстов отрязък;

б/ чрез извънтекстова семантизация – показателната дума подема информация, носена от обект, който няма езиков обозначител в текста, а е елемент от комуникативната ситуация, и в този случай показателната дума се изпълва с конкретно денотативно съдържание под действието на ситуативни фактори /вж. Добрева, Савова 1987 а, 1987 б/.

Тези механизми за семантизация са валидни и при преносно употребените показателни думи.

Преносимостта може да се разглежда като зависима само от семантичните характеристики на показателните местоимения и като обусловена от контекста.

В първия случай употребата се диктува изцяло от начина, по който се осмисля предаваната информация, т.е. представянето ѝ в пределите на някакъв най-общ клас.

Този случай може да се демонстрира със следните примери.

/2/ Не, не си спомням и там е работата.

Появата на там е оправдана единствено в случай, че действието, назовано с неместоименен израз в предходния текст, може да се съотнесе с някаква точка в пространството, определена спрямо мястото на говорене или спрямо някакъв друг обект.

При пряка употреба Не, не си спомням може да се подеме в текста чрез опредметяване на носената от него информация. Оттук може да се направи извод, че преносно употребеното местоименно наречие там е равнозначно на израза в това.

Показателната дума обобщава значението на съчетание, включващо предлог с пространствени характеристики и показателното местоимение това, специализирано за опредметяване на поднасяната информация. По този начин се постига и формална, и семантична икономия в изразяването – особеност, която действа безотказно в разговорната реч /вж. Земска 1979/.

Идентични с посочения пример са и следните случаи, при които вграждането на преносно употребеното местоименно наречие се извършва чрез катафорична вътрешнотекстова семантизация:

/3/ Там е фатката, че аз на майка си не мога да ѝ го кажа туй нещо.

/4/ Там е истината, че аз нямам твоите възможности.

Местоименното наречие за място носи и значението на лично местоимение плюс предлог.

/5/ – А филмът не виждам да е лош.

– Там участва най-добрият ни актьор.

В посочения пример там е равно на израза в него.

В следващия случай там назовава лице, представено в предход-

ния текстов отрязък със собствено име.

/6/ Разногласнето е Стаинмир. Там е разногласнето.

Там много често се появява и като носител на количествена информация:

/7/ Е, някъде там е - пет, пет и пет.

Или:

/8/ Първи или втори, някъде там. Напред бяхме.

Местоименното наречие там може да поеме и значението на показателното местоимение тогава, като обобщава израз, назоваващ минали действия.

/9/ Вчера Росен като разпиряхме, там, като излизали пред преподавателите, Станимир усилил йониката.

Преносна употреба осъществява и показателното местоименно наречие дотам със значение, носено от израза до това положение.

/10/ Да се разведат. Дотам я докараха.

Списъкът на регистрираните преносни употреби включва и следните показателни местоимения.

Толкова се среща със значението на предикативния израз това е.

/11/ Абе ще дойдат тук хората, дето са, ще вземат парите и толкоз.

/12/ Записваш ги, вземаш им парите и толкова.

В значението на толкова се обобщава не само пределността на описаните в предходния текст действия, но и представянето им в най-удобен за подемане вид.

Тук със значение в тая работа.

/13/ Приказвах и с двамата. И двамата мълчат, и двамата увъртат. Тука има нещо.

Дотук със значение до това положение.

/14/ Тя въобще не реагира адекватно бе. Разкарва се като отнесена по коридорите и се хили като истеричка. Тол изпит я докара дотук.

Тогав със значение в такъв случай.

/15/ А-а, твоят е двукасетъчен. Така ли? /.../ Ами ти тогава нямаш проблеми.

/16/ - Отвикнах да ям.

- Ти тогава ще си много търсена жена.

Местоименното наречие тогава обобщава в значението си съвкупността от предлог, показателно местоимение за качествен признак и обобщаваща дума.

Преносната употреба може да бъде и контекстово обусловена.
/17/ Волон! Кой българин не знае Волон! Това е една
голяма душа, едно голямо сърце.

Собственото име се субституира чрез показателно местоимение за неліце, а не чрез личното местоимение той. Собственото име се причислява към общия клас на предметите под влияние на следходния текстов сегмент.

Подобен вид употреби са недопустими в писмен текст, но в устна реч те са с доста висока фреквентност, тъй като спонтаният й характер допуща преосмислянето на фактите в приемлив за говорещия вид.

В обработения материал единствено това се появява с друго значение под влияние на синтагматичното обкръжение.

Всички описани дотук случаи са специфични за вътрешнотекстовата семантизация на показателните думи. При този вид семантизация показателните местоимения, употребени преносно, предават в обобщен и преработен вид значението на предлог с пространствени характеристики плюс местоименна дума; значението на предлог с пространствена определеност, местоименна дума и обобщаваща дума като случай, положение, работа и т.н. или значението на местоименна дума и спомагателен глагол.

При извънтекстова семантизация най-често преносна употреба реализират показателните местоимения така, такъв.

/18/ Донесоха една стойка, желязна. Ей така дълга /посочва се/.

/19/ Така горещо е.

Така назовава количествен признак, присъд на показателното местоимение толкова.

Такъв също носи представата за количествена определеност. Употребено преносно, това показателно местоимение указва големина, размер на описвания предмет.

/20/ Такъв малчуган /посочва се големината/, а толкова много приказва.

В описаните случаи така, такъв се появяват с интензифициращото си значение /вж. Ницолова 1986/. Осъществявайки интензифициращата си функция, така семантично се отъждествява с показателните думи, специализирани за назоваване на количествен или качествен признак. По-редки са случаите, когато така представя значението на показателното местоимение такъв. При подобна реализация така атрибутивно се свързва с прилагателно име. Например:

/21/ Така хубаво време отдавна не сме имали.

Като интензиватор такъв кондензира в значението си количествените характеристики на съобщаваната информация и оценъчното ѝ представяне.

Преносна употреба при извънтекстова семантизация беше регистрирана и при местоименните наречия тук, там, дотук, дотома.

/22/ - Ти с попа ли взе?

- Теди няма да се качи тука.

/23/ Там аз ли съм? /При игра на карти./

И тук, и там означават на това място в играта.

Дотук, дотома носят същите значения, т.е. указват място при протичането на някаква дейност.

На базата на направения преглед може да се обобщи, че показателните думи, белязани с признака "далечност", с изключение на там, тогава, не се срещат в преносна употреба. Подобен вид употреба не реализира и показателното местоимение, назоваващо лице, т.е. извън списъка на разглеждания тип употреба остават: този, онзи, онакъв, онака.

Това също много рядко се появява вместо друг местоименен израз, и то предимно с помощта на контекста.

Оформил се становището, че показателните думи, които назовават лица и предмети, остават извън сферата на коментирания тип употреба. Този факт се обяснява с невъзможността показателните думи, носещи в значението си представата за лице или предмет, да се ангажират със значенията, изразявани от местоименните наречия или показателните местоимения за количествени и качествени признаци. Обратният случай е възможен, тъй като тук, там, така, такъв, тогава, толкова са специализирани да представят денотата чрез някой от неговите признаци - пространствени, времеви и т.н. Затова и тяхната употреба в областта на преносимостта е засилена.

Що се отнася до онакъв, онака, трябва да се подчертае, че те са с много слаба фреквентност и при пряката си употреба и най-често не функционират самостоятелно, а в рамките на дистрибутивните съчетания такъв-онакъв, така-онака.

От изложеното дотук се налагат следните изводи.

1. При преносна употреба показателните думи се реализират със значението на местоимения от собствената си парадигма или от парадигмата на личните местоимения.

2. Специфичната семантика на всяка една от показателните думи определя и вида на употребите, които може да реализира.

3. Условищата, които диктуват преносимостта, могат да се окачествят като стремеж към икономия - формална и семантична. По-

добен вид икономия не нарушава общуването, тъй като тя се позовава на ситуацията, контекста, общите житейски познания на комуникативните партньори.

ЛИТЕРАТУРА

Добрева, Савова 1987 а: Е. Добрева, Ив. Савова, Местоименни наречия за място с вътрешнотекстова семантизация. - Български език, 1987, кн. 4.

Добрева, Савова 1987 б: Е. Добрева, Ив. Савова, Извънтекстова семантизация на местоименните наречия за място. - Език и литература, 1987, кн. 2.

Земска 1979: Е. А. Земская, Руская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения, М., 1979.

Ницолова 1986: Р. Ницолова, Българските местоимения, С., 1986.